

Θεωρίες για τη γέννηση του καπιταλισμού και η σημασία τους (Ο στοχασμός για το παρελθόν ως διερεύνηση του παρόντος)

Γιάννης Μηλιός

I. Ερώτημα 1^ο: Πώς μπορούμε να ορίσουμε τον καπιταλισμό;

Σύμφωνα με τη wikipedia:

«Ο καπιταλισμός είναι ένα οικονομικό σύστημα όπου η **ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής** και διακίνησης των προϊόντων, όπως και οι επενδύσεις σε οικονομικά αγαθά, παραγωγή, κατανομή, το εμπόριο και υπηρεσίες, κατέχονται από ιδιώτες, με κυρίαρχο **κίνητρο/στόχο το κέρδος**. Το κράτος στον καπιταλισμό μπορεί επίσης να αποτελεί τον ιδιοκτήτη μέσων παραγωγής (συλλογικός καπιταλιστής) [...] **Ο εργαζόμενος προσφέρει την εργασία του έναντι αμοιβής** και οι επιχειρήσεις είναι οι καταναλωτές της εργασίας προκειμένου να τους χρησιμοποιήσουν στην παραγωγική διαδικασία».

Ο ορισμός αυτός περιέχει τρία στοιχεία:

(α) *Εγχρήματη εμπορευματική οικονομία,*

(β) *επιχειρηματική οικονομία αποσκοπούσα στο κέρδος κατά το σχήμα X-E-X',*

(γ) *μισθωτή εργασία.*

Ο Μαρξ αρχίζοντας την ανάλυσή του από το εμπόρευμα, προσεγγίζει τον καπιταλισμό ως ένα κοινωνικό σύστημα στο οποίο το χρήμα γίνεται αυτοσκοπός, αποκτά τη δύναμη να αυξάνεται, να πολλαπλασιάζεται. Τότε το χρήμα λειτουργεί ως κεφάλαιο. Και ο κάτοχος χρήματος γίνεται καπιταλιστής.

Το χρήμα, λειτουργώντας ως κεφάλαιο, ενοποιεί την καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής και τη διαδικασία κυκλοφορίας, σε αντιστοιχία με το αριστοτελικό σχήμα X-E-X' [ή X-E-(X+ΔX)].

Στην αναπτυγμένη μορφή του, έχουμε το ακόλουθο σχήμα:

$$X--E (= M\pi+E\delta) [\rightarrow\Pi\rightarrow E']--X'$$

Ο καπιταλιστής εμφανίζεται στην αγορά ως ιδιοκτήτης του χρήματος (X) αγοράζοντας εμπορεύματα (E), τα οποία αποτελούνται από μέσα παραγωγής (Mπ) και εργασιακή δύναμη (Eδ). Στη διαδικασία παραγωγής (Π) καταναλώνει παραγωγικά τα E, για να δημιουργήσει μια εκροή εμπορευμάτων, ένα προϊόν (E') του οποίου η αξία ξεπερνά αυτή του E. Τελικά πουλά αυτήν την εκροή για να εισπράξει ένα ποσό χρήματος (X') υψηλότερο σε σχέση με το (X). Έτσι

«η χρηματική κυκλοφορία οδηγεί (...) στο κεφάλαιο» (Μαρξ 1990, *Grundrisse*: 596).

Το χρήμα εμφανίζεται να κατέχει «την απόκρυφη ιδιότητα να γεννάει αξία» (Μαρξ 1978-α, *Το Κεφάλαιο*, τ. 1ος: 167).

Η διαφορά X'-X είναι η υπεραξία (υ), την οποία ιδιοποιείται ο κάτοχος χρήματος-καπιταλιστής, ο οποίος διευθύνει και την όλη διαδικασία παραγωγής.
Πώς άρχισαν όμως όλα αυτά;

Ο Μαρξ επισημαίνει:

«Για να μετατραπεί λοιπόν το χρήμα σε κεφάλαιο πρέπει ο κάτοχος του χρήματος να βρει στην αγορά των εμπορευμάτων τον **ελεύθερο εργάτη**, ελεύθερο με **διπλή έννοια**, από τη μια με την έννοια ότι σαν ελεύθερο πρόσωπο διαθέτει την εργατική του δύναμη σαν εμπόρευσμά του, και από την άλλη με την έννοια ότι δεν έχει άλλα εμπορεύματα να πουλήσει, ότι σαν το ελεύθερο πουλί είναι ελεύθερος από όλα τα πράγματα που χρειάζονται για να πραγματοποιήσει την εργατική του δύναμη.
Το ζήτημα, γιατί ο ελεύθερος εργάτης παρουσιάζεται μπροστά του στη σφαίρα της κυκλοφορίας δεν ενδιαφέρει τον κάτοχο του χρήματος» (Μαρξ 1978α: 181-182).

Και συμπληρώνει κάτι στο οποίο θα επανέλθουμε στα επόμενα:

«**Κι εμάς για την ώρα δεν μας ενδιαφέρει περισσότερο**. Ξεκινάμε θεωρητικά από το γεγονός που υπάρχει, όπως ξεκινάει πρακτικά απ' αυτό και ο κάτοχος χρήματος. Ένα πράγμα είναι ξεκάθαρο. Η φύση δεν παράγει από τη μεριά κατόχους χρήματος ή εμπορευμάτων και από την άλλη ανθρώπους που κατέχουν μόνο τις εργατικές τους δυνάμεις» (όπ.π.: 182).

Μισθωτή εργασία σημαίνει λοιπόν **κατάργηση των προσωπικών σχέσεων εξάρτησης** (δουλεία, δουλοπαροικία, κοινοτικό σύστημα κλπ.) που χαρακτήριζαν παλαιότερες μορφές κοινωνίας.

«Αυτό που χαρακτηρίζει την κεφαλαιοκρατική εποχή είναι ότι η εργασιακή δύναμη αποκτάει για τον ίδιο τον εργάτη τη **μορφή εμπορεύματος που του ανήκει, και η εργασία του αποκτάει επομένως τη μορφή της μισθωτής εργασίας**. Από την άλλη μεριά μόνο απ' αυτή τη στιγμή γενικεύεται η εμπορευματική μορφή των προϊόντων της εργασίας» (Μαρξ 1978α: 183).

II. Πρόβλημα προς διερεύνηση: Και τα τρία στοιχεία (οικονομικές μορφές) που ορίζουν τον καπιταλισμό υπήρχαν ήδη στον ελληνορωμαϊκό κόσμο

(α1) *Χρήμα:*

*Στην Αντιγόνη του Σοφοκλή (441 π.Χ.) διαβάζουμε:

«Γιατί κανένας θεσμός δε φύτρωσε ανάμεσα στους ανθρώπους τόσο ολέθριος σαν το χρήμα· αυτό και πόλεις κυριεύει, αυτό και τους ανθρώπους ξεσπιτώνει, αυτό καθοδηγεί και διαστρέφει τις δίκαιες γνώμες των ανθρώπων, ώστε να στρέφονται σε αισχρές πράξεις, και δείχνει στους ανθρώπους να κάνουν πανουργίες και κάθε ανόσιο έργο να γνωρίζουν» (στίχοι 294-300).

* Στη δίκη του Σωκράτη, ο κατηγορούμενος προτείνει ένα χρηματικό ποσό ως ισοδύναμο-υποκατάστατο της θανατικής ποινής που προτείνουν οι κατήγοροι:

«Μετά την ψηφοφορία, στην οποία από τους 501 δικαστές οι 281 ψήφισαν υπέρ της ενοχής του, δόθηκε πάλι ο λόγος στην Σωκράτη, για να αντιπροτείνει εκείνος την ποινή που έπρεπε να του επιβληθεί. Ο Σωκράτης, αφού λέει πως περίμενε την καταδίκη του, δηλώνει πως, [...] θα μπορούσε να πληρώσει πρόστιμο μίας μνας, με τη βοήθεια του Πλάτωνα και άλλων φίλων του, θα μπορούσε να μαζέψει τριάντα» (wikipedia).

(α2) *Εμπορευματική οικονομία:*

Ο Αριστοτέλης εισήγαγε τους τύπους E-E, E-X-E, X-E-X', X-X' και ο Μαρξ ρητά τον επαίνεσε, υιοθετώντας τους τύπους.

«Οι δυο τελευταίες ιδιομορφίες της ισοδύναμης μορφής που εξετάσαμε γίνονται ακόμα πιο κατανοητές, αν ανατρέξουμε στο **μεγάλο ερευνητή, που πρώτος ανάλυσε τη μορφή της αξίας**, όπως και τόσες μορφές της νόησης, κοινωνικές και φυσικές μορφές. Πρόκειται για τον Αριστοτέλη. Πρώτα-πρώτα **ο Αριστοτέλης λέει ξεκάθαρα ότι η χρηματική μορφή του εμπορεύματος είναι απλώς η παραπέρα αναπτυγμένη μορφή της απλής μορφής της αξίας, δηλ. της έκφρασης της αξίας ενός εμπορεύματος** με ένα οποιοδήποτε άλλο εμπόρευμα, γιατί λέει: “5 κρεβάτια = 1 σπίτι” (“κλίνει πέντε αντί οικίας”) “δεν διαφέρει” από: “5 κρεβάτια = τόσο χρήμα” (“Κλίνει πέντε αντί ... όσου αι πέντε κλίνει”). Βλέπει ακόμα ότι η αξιακή σχέση μέσα στην οποία περιέχεται αυτή η έκφραση της αξίας προϋποθέτει με τη σειρά της ότι το σπίτι εξομοιώνεται ποιοτικά με το κρεβάτι και **ότι αυτά τα διαφορετικά αισθητώς πράγματα χωρίς μια τέτοια ομοιότητα της ουσίας τους δε θα μπορούσαν να συσχετιστούν σαν σύμμετρα μεγέθη. “Η ανταλλαγή λέει δεν μπορεί να υπάρχει χωρίς την ισότητα, ούτε η ισότητα χωρίς τη συμμετρία”** (“ούτ’ ισότης μη ούσης συμμετρίας”). Εδώ όμως σταματάει και εγκαταλείπει την παραπέρα ανάλυση της μορφής της αξίας» (Το Κεφάλαιο, τ. 1^{ος}: 73).

(β) «*Επιχειρηματικότητα*» με στόχο τη μεγιστοποίηση του χρηματικού κέρδους:

Για την «επιχειρηματική» δραστηριότητα σύμφωνα με τον τύπο X-E-X' ίδιος ο Αριστοτέλης γράφει:

«Δεν υπάρχει όριο στο σκοπό που επιδιώκει και ο σκοπός που επιδιώκει είναι ο πλούτος του είδους που αναφέραμε [...] η **απλή απόκτηση νομίσματος**».
«Ενδιαφέρεται μόνο για την **απόκτηση ενός χρηματικού ποσού, και αυτό μόνο μέσω της μεθόδου της ανταλλαγής εμπορευμάτων**»
«όλοι όσοι επιδίδονται στην απόκτηση **αυξάνουν το χρηματικό ποσό χωρίς όρια ή σταματημό**» (Αριστοτέλης, παρατίθεται σε Meikle Scott 2000 *Η οικονομική σκέψη του Αριστοτέλη*: 83).

(γ) *Μισθωτή εργασία:*

Η μισθωτή εργασία ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη στον ελληνορωμαϊκό κόσμο, ιδιαίτερα στα «δημόσια έργα».

* Σε μεγάλο βαθμό, μισθωτοί έκτισαν την **Ακρόπολη**: «Στην πραγματικότητα καταχωρούν καταλόγους πληρωμής “μισθωμάτων” - μισθών σε προσληφθέντες εργάτες, όχι πληρωμές

προς αναδόχους [εργολάβους: contractors]» (Alison Burford “The Builders of the Parthenon” *Greece & Rome*, Cambridge University Press: 28).

* «Στα τέλη του 5^{ου} αιώνα, όπως γνωρίζουμε από τα κατάστιχα του Ερεχθείου, ένα ύψος μισθού μιας δραχμής ημερησίως ήταν συνηθισμένο. Η **ημερήσια πληρωμή των ναυτών** ήταν επίσης μεταξύ μιας δραχμής ημερησίως [...] και μισής δραχμής [...] και η ημερήσια πληρωμή των **δικαστών** [dicasts: ταυτόχρονα δικαστές και ένορκοι] ήταν μισή δραχμή από το 425 και μετά» (Ste. Croix, G.E.M., de. (2004) *Athenian Democratic Origins and other Essays*, Oxford: Oxford University Press: 43).

* «**Οι φτωχότερες γυναίκες της Αθήνας** και, πιθανότατα, άλλων πόλεων εργάζονταν επίσης για μισθούς» (Kyrtatas, Dimitris (2011) “Slavery and Economy in the Greek World”, in Bradley Keith and Paul Cartledge (eds.), *The Cambridge World History of Slavery*, Cambridge: Cambridge University Press: 105).

III. Ερώτημα 2^ο: Υπήρχε καπιταλισμός στην αρχαιότητα;

Ο *John-Maynard Keynes* απαντάει θετικά:

«*Ο ατομικιστικός καπιταλισμός και οι πρακτικές που αφορούν το εν λόγω σύστημα εφευρέθηκαν αναμφίβολα στη Βαβυλώνα και έφτασαν σε ένα υψηλό βαθμό ανάπτυξης σε εποχές πιο μακρινές από ό,τι έχουν μέχρι σήμερα διερευνήσει οι αρχαιολόγοι. [...] Ίσως το στοιχείο κλειδί για την οικονομική ιστορία της Ελλάδας από την ομηρική περίοδο μέχρι τον πέμπτο π.Χ. αιώνα μπορεί να βρεθεί εν μέρει στη **σταδιακή προσαρμογή της πρωτόγονης οικονομίας των φυλών στον ατομικιστικό καπιταλισμό που βρήκαν στη Μικρά Ασία** σε μια παρακαμιακή και συγκεχυμένη μορφή, που όμως έφτανε πίσω, όσον αφορά την προέλευση και την εμπειρία, στο πολύ ανεπτυγμένο και πολύπλοκο σύστημα της τρανής αρχαιότητας. Ακριβώς όπως συνέβη κατά την Αναγέννηση της δικής μας εποχής, η ανακάλυψη παραδόσεων και θραυσμάτων της αρχαίας μάθησης, που διαμεσολάβησαν τις επαναστατικές καινοτομίες της σκέψης στα χέρια των εφευρετών, συνέπεσε με οικονομικές επαφές που έτειναν έντονα να απομακρυνθούν από τη φεουδαρχία, στην κατεύθυνση προς τον ατομικιστικό καπιταλισμό. Ο Σόλων ήταν ένας αναγεννησιακός χαρακτήρας» (Keynes, John Maynard 2013 *The Collected Writings of John Maynard Keynes*, Vol. XXVIII, Social, Political and Literary Writings, Cambridge University Press: 253-54.).*

Τον ίδιο ισχυρισμό προβάλλουν πολλοί άλλοι οικονομολόγοι, κοινωνιολόγοι και ιστορικοί:

«Πολλές προ-βιομηχανικές κοινωνίες είχαν έναν καπιταλιστικό τομέα, καίτοι η οικονομία κατά κύριο λόγο ήταν αγροτική, εντούτοις έτεινε να κυριαρχείται περισσότερο από το εμπόριο παρά από τη μεταποίηση. [...] Ένας τέτοιος καπιταλισμός είναι κοινώς γνωστός ως **προ-μοντέρνος**. [...] Συνηθέστερα ο καπιταλιστικός τομέας άνθιζε μέσα σε μια αγροτική οικονομία χωρίς να επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό το χαρακτήρα της υπεροχής της τελευταίας, πόσο μάλλον τις κοινωνικο-πολιτικές σχέσεις που αυτή συνεπαγόταν. **Αυτή η κοινωνική διάρθρωση μπορεί να πιστοποιηθεί επαρκώς για την αρχαιότητα, τον ισλαμικό κόσμο, την Ινδία, την Κίνα και την προ-νεωτερική Ευρώπη, και το ερώτημα είναι πώς η Ευρώπη κατάφερε να την ξεπεράσει**» (Crone Crone, Patricia 2003 *Pre-industrial Societies. Anatomy of the Pre-Modern World*, London: Oneworld Publications).

Ακόμα και κάποιοι μαρξιστές θέτουν σχετικά ερωτήματα:

* «Το κλασικό παρελθόν ξαναζύπνησε στους κόλπους του φεουδαρχικού παρόντος για να βοηθήσει στον ερχομό του καπιταλιστικού μέλλοντος, όντας αφάνταστα πιο απόμακρο και παραδόξως πιο κοντινό σε αυτό το μέλλον. Γιατί και η γέννηση του κεφαλαίου, καθώς ξέρουμε, γνώρισε το ξαναγέννημα της αρχαιότητας. [...] Πραγματικά, **η νομική τάξη πραγμάτων**, που γεννήθηκε από το ξαναζωντάνεμα του ρωμαϊκού δικαίου, δημιούργησε τις γενικές νομικές συνθήκες για το πετυχημένο πέρασμα στον καθαυτό καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής τόσο στην πόλη όσο και στην ύπαιθρο» (Anderson, P. 2001. *Από την αρχαιότητα στον φεουδαρχισμό*. Αθήνα: Οδυσσέας: 422-23, 426).

* «**Οι έννοιες του κέρδους, του κεφαλαίου, και της συσσώρευσης του κεφαλαίου, βρίσκονται όλες στις αραβικές πηγές από τον 9ο μέχρι τον 14ο αιώνα.** [...] Το Ισλάμ έκανε μια ισχυρή συνεισφορά στην ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Μεσόγειο, εν μέρει επειδή διατήρησε και επέκτεινε τη χρηματική οικονομία της ύστερης αρχαιότητας και εισήγαγε καινοτόμες επιχειρηματικές τεχνικές που έγιναν η βάση του μεσογειακού εμπορίου (ειδικότερα, συνεργασίες και συμφωνίες Commenda), αλλά και επειδή τα λιμάνια του μουσουλμανικού κόσμου έγιναν μια πλούσια πηγή του λεηλατημένου χρηματικού κεφαλαίου που σε μεγάλο βαθμό χρηματοδότησε την ανάπτυξη του ναυτιλιακού καπιταλισμού στην Ευρώπη» (Banaji Jairus 2007 *Islam, the Mediterranean and the Rise of Capitalism, Historical Materialism* 15: 57, 62).

IV. Μια μεθοδολογική παρατήρηση

Απορρίπτουμε τη θέση περί «αρχαίου καπιταλισμού».

Για να κατανοήσουμε γιατί *οι προσεγγίσεις περί «αρχαίου καπιταλισμού» είναι εσφαλμένες* χρειαζόμαστε μια *θεωρία του καπιταλισμού*. **Η σχηματική αποτύπωση των τριών χαρακτηριστικών του (χρήμα, «επιχειρηματικότητα» [X-E-X'], μισθωτή εργασία) δεν επαρκεί. Απαιτείται μια θεωρία του καπιταλισμού ως κοινωνικού συστήματος.**

Όχι τυχαία επομένως **ο Μαρξ τοποθετεί το ζήτημα της γένεσης του καπιταλισμού στο τέλος του 1ου τόμου του Κεφαλαίου**, δηλαδή αφότου έχει θεμελιώσει την έννοια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής ως του «ιδανικού μέσου όρου» του (κάθε) καπιταλιστικού συστήματος.

(Καλύτερα ακόμα θα ήταν να διαβάσαμε το σχετικό κεφάλαιο [24] του 1^{ου} τόμου στο τέλος του 3ου τόμου του Κεφαλαίου, δηλαδή μετά την εξέταση της συνολικής ανάλυσης του Μαρξ).

V. Τι προσθέτει η ανάλυση του Μαρξ στην έννοια του καπιταλισμού

1) Η μισθωτή σχέση, το χρήμα, το κέρδος ως «γενικευμένες σχέσεις»

Στον καπιταλισμό δεν υπάρχει απλώς *χρήμα, μισθωτή εργασία και «επιχειρηματική δραστηριότητα»*. Επιπλέον, τα τρία αυτά στοιχεία γίνονται κυρίαρχα, συγκροτούνται σε κοινωνικό σύστημα, εκτοπίζουν στο περιθώριο τις όποιες άλλες μορφές οργάνωσης της οικονομίας και κοινωνίας.

«Αν ερευνήσουμε παραπέρα για να βρούμε: κάτω από ποιες συνθήκες όλα τα προϊόντα ή έστω μόνο η πλειονότητά τους παίρνουν τη μορφή του εμπορεύματος, θα βρίσκαμε ότι αυτό γίνεται **μόνο πάνω στη βάση ενός ολότελα ειδικού τρόπου παραγωγής, του κεφαλαιοκρατικού**» (Μαρξ 1978α *Το Κεφάλαιο* τ. 1ος: 181-182).

Στις κοινωνίες της αρχαιότητας τα στοιχεία της «επιχειρηματικής οικονομίας» που προαναφέραμε παρέμεναν περιθωριακά, **στους «πόρους της κοινωνίας»**, υπαγμένοι σε ένα διαφορετικό οικονομικό-πολιτικό-ιδεολογικό πλαίσιο, σε μια «παραδοσιακή δουλολητική» δομή.

«Στους παλιούς ασιατικούς, στους αρχαίους κλπ. τρόπους παραγωγής η μετατροπή του προϊόντος σε εμπόρευμα, κι επομένως η ύπαρξη των ανθρώπων σαν εμπορευματοπαραγωγών, παίζει δευτερεύοντα ρόλο, που όμως γίνεται τόσο πιο σημαντικός όσο η κοινότητα μπαίνει στο στάδιο της παρακμής της. Καθαυτό εμπορικοί λαοί υπάρχουν μονάχα στα ενδιάμεσα του αρχαίου κόσμου, όπως οι θεοί του Επικούρου ή όπως οι Εβραίοι στους πόρους της πολωνικής κοινωνίας» (Μαρξ 1978α *Το Κεφάλαιο* τ. 1ος: 92).

Το χρήμα δεν είχε καταστεί το γενικό μέτρο αποτίμησης των οικονομικών δραστηριοτήτων και των αποτελεσμάτων τους: «τα προϊόντα ή έστω μόνο η πλειονότητά τους» δεν ήταν εμπορεύματα.

«Ένας βιοτέχνης ή έμπορος, ακόμα και όταν γενικεύτηκε η χρήση του χρήματος, απλώς δεν μπορούσε να γνωρίζει πόσο είναι το “εισόδημά” του ή τα “κέρδη” του εκφρασμένα σε δραχμές» (Ste. Croix, G.E.M., de. 2004: 42).

Όταν επί 30 Τυράννων κατασχέθηκε η περιουσία της οικογένειας του μέτοικου Κέφαλου, πατέρα του Λυσία, αυτή καταγράφηκε ως ακολούθως: 700 ασπίδες, 120 δούλοι, χαλκός, κοσμήματα, έπιπλα, γυναικεία ενδύματα ...

Κατά την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα **η μισθωτή εργασία για την οποία μιλήσαμε δεν εθεωρείτο ένα ιδιαίτερο είδος απασχόλησης**, αλλά μορφή δουλείας, και μάλιστα **εθελούσια δουλεία**, η χειρότερη μορφή δουλείας. Ο Κικέρων (106-43 π.Χ.) έγραφε:

«Ανάρμοστα για έναν κύριο [...] και υποτιμητικά είναι τα μέσα διαβίωσης που αποκτούν όλοι οι μισθωτοί δουλευτές που τους πληρώνουμε για απλή χειρωνακτική εργασία, όχι για καλλιτεχνική δεξιοτεχνία. Διότι στην περίπτωσή τους ο μισθός που λαμβάνουν είναι η δήλωση πίστης στη δουλεία τους» (Cicero de Officiis, I: 150).

Ο Μαρξ συνοψίζει ως εξής τα συμπεράσματά του αναφορικά με τις προκαπιταλιστικές εγχρήματη-εμπορευματικές μορφές:

«Αλλά η απλή παρουσία της χρηματικής περιουσίας, ακόμα και η απόκτηση κάποιου είδους υπεροχής απ’ τη μεριά της, δεν είναι καθόλου αρκετή για να συντελεστεί αυτή η διάλυση σε κεφάλαιο. Αλλιώς η αρχαία Ρώμη, το Βυζάντιο κλπ. θα είχαν τελειώσει την ιστορία τους με ελεύθερη εργασία και κεφάλαιο – ή καλύτερα, θα είχαν αρχίσει μια καινούργια ιστορία» (*Grundrisse*: 382).

2) Κυριαρχία του «πραγματοποιημένου» πιστωτικού συστήματος

Προϋπόθεση (και ταυτόχρονα αποτέλεσμα) για να εξασφαλίζεται η διαμόρφωση του συστήματος «χρήμα-μισθωτή εργασία-επιχειρηματική δραστηριότητα» (και η κυριαρχία του στις άλλες κοινωνικές μορφές και δομές) είναι η υπερίσχυση μιας ειδικής πιστωτικής σχέσης, **ενός απρόσωπου-πραγματοποιημένου χρηματοπιστωτικού συστήματος**, το οποίο δημιουργεί τα κατάλληλα **εμπορεύσιμα «αντικείμενα»**: το χρήμα και τους

χρηματοπιστωτικούς τίτλους, μέσω των οποίων εκφράζονται και διευθετούνται οι οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις. Ο Μαρξ αναλύει αυτή «αντικειμενοποίηση»-«πραγματοποίηση» των κοινωνικών σχέσεων με την εισαγωγή της έννοιας «**φетиχισμός**» (του εμπορεύματος, του κεφαλαίου κλπ.). Γράφει για τον καπιταλισμό ότι αποτελεί:

«ένα σύστημα παραγωγής στο οποίο **όλη η συνοχή της διαδικασίας αναπαραγωγής στηρίζεται στην πίστη (...)**» (Μαρξ 1978β, *Το Κεφάλαιο*, τόμος 3: 617).

«Αυτός ο κοινωνικός χαρακτήρας του κεφαλαίου πετυχαίνεται και πραγματοποιείται πέρα για πέρα μόνο με την πλήρη ανάπτυξη του πιστωτικού και τραπεζικού συστήματος» (όπ.π.: 758).

Το πιστωτικό χρήμα είναι η πλέον δραστική και ευέλικτη μορφή χρήματος, τα χρεόγραφα και αξιόγραφα λειτουργούν ως **ιδιόμορφα εμπορεύματα και η τιμή τους αποτιμά τις προοπτικές απόδοσης (κερδοφορίας) των οικονομικών δραστηριοτήτων**. Συνεπώς, η χρηματοπιστωτική σφαίρα δεν συνιστά μια «παρασιτική» ή «κερδοσκοπική» απόφυση της «πραγματικής οικονομίας» (όπως ισχυρίζεται ο Κέινς και οι οπαδοί του), αλλά αναγκαίο δομικό στοιχείο του καπιταλιστικού συστήματος, μηχανισμό ελέγχου και επιβολής των «κανόνων» του συστήματος.

Ο οικονομολόγος και ιστορικός **Βέρνερ Ζόμπарт** (Werner Sombart 1863-1941), μη μαρξιστής ο ίδιος αλλά γνώστης του μαρξικού έργου και κατά την πρώτη φάση της συγγραφικής του δραστηριότητας επηρεασμένος από αυτό, γράφει σχετικά:

«Από τη σκοπιά της οικονομικής επιστήμης πρέπει πάνω απ' όλα να τονίσουμε το γεγονός ότι στο αξιόγραφο υποστασιοποιείται ένα μη προσωπικό αλλά **“πραγματοποιημένο” χρέος (ή μια πραγματοποιημένη σχέση απαίτησης ή με τη γενικότερη έννοια μια πραγματοποιημένη πιστωτική σχέση)**». Αυτό θέτει σε κίνηση μια **«διαδικασία χρηματοστηριοποίησης της εθνικής οικονομίας»** (Werner Sombart 1911 *Die Juden und das Wirtschaftsleben*: 60-61).

Αντίθετα οι πιστωτικές σχέσεις που συνοδεύουν τον ελληνορωμαϊκό κόσμο αλλά και μεταγενέστερες προκαπιταλιστικές κοινωνίες (για παράδειγμα: **το Αθηναϊκό Ετερόπλου, η ρωμαϊκές societas και fenus nauticum, η βυζαντινή Χρεοκοινωνία, η εβραϊκή 'isqa, η αραβική qirad, όπως και η commenda, ή collegantia, ή colleganza** των πόλεων-κρατών της ιταλικής χερσονήσου μέχρι τα τέλη του 13^{ου} αιώνα αποτελούσαν διαπροσωπικά ή συνεταιριστικά σχήματα χρηματοδότησης θαλάσσιων κυρίως εμπορικών δραστηριοτήτων.

«Δεν υπήρχε κανενός είδους μέσο πίστωσης και η **κάθε συναλλαγή ρυθμιζόταν σχεδόν πάντοτε με υλική αυτοπρόσωπη μεταβίβαση, την οποία έκανε είτε ο ίδιος ο εντολέας είτε κάποιος διαπιστευμένος πράκτορας, ακόμα κι αν αυτοί έπρεπε να ταξιδέψουν**. Δεν υπήρχε σύστημα τήρησης βιβλίων και ισολογισμών. Οι έννοιες της χρέωσης και της πίστωσης ήταν άγνωστες [...] και δεν υπήρχε κάποια συγκεκριμένη μέρα ρύθμισης των εκκρεμοτήτων, ανά τρίμηνο ή κατ' άλλο τρόπο» (Scott Meikle 2000, *Η οικονομική σκέψη του Αριστοτέλη*: 205).

3) Το κράτος της θεσμικής ισότητας όλων απέναντι στον νόμο

Ο καπιταλισμός δεν είναι μόνο «οικονομία». Είναι ταυτόχρονα ένα σύνολο από πολιτικές, θεσμικές και ιδεολογικές μορφές. Όταν ο καπιταλισμός κυριαρχεί, η κοινωνία οργανώνεται θεσμικά στη βάση ενός κράτους με ειδικά χαρακτηριστικά.

Το καπιταλιστικό κράτος λειτουργεί με ουδέτερους γενικούς κανόνες αλλά δεν είναι ουδέτερο. Είναι η εξουσία του κεφαλαίου, και **η ουδετερότητα των κανόνων του είναι ο ειδικά καπιταλιστικός τρόπος της κυριαρχίας.**

Η ουδέτερη δικαιοσύνη και «**ισότητα απέναντι στο νόμο**» ακόμα και στην περίπτωση που υφίστανται κάστες «ευγενών», όλοι οι υπήκοοι δεν είναι πολίτες, δεν έχουν ίσα εκλογικά δικαιώματα ή ίσα δικαιώματα άσκησης διοίκησης.

Το κράτος, με τη θεσμική και ιδεολογική λειτουργία του, αναπαριστά και να εγκαθιδρύει τα κεφαλαιοκρατικά συμφέροντα ως γενικά κοινωνικά συμφέροντα.

Το θεσμικό και ιδεολογικό πλαίσιο της καπιταλιστικής κυριαρχίας είναι όψη της συνολικής καπιταλιστικής πραγματικότητας (σχέσης), επομένως αλληλοδιαπλέκεται με τις σχέσεις παραγωγής και ανταλλαγής (τη σφαίρα κυκλοφορίας των εμπορευμάτων και του χρήματος). Γράφει ο Μαρξ:

«Η σφαίρα της κυκλοφορίας ή της ανταλλαγής εμπορευμάτων, που μέσα στα πλαίσιά της κινείται η αγορά και η πώληση της εργασιακής δύναμης, ήταν στην πραγματικότητα **αληθινή Εδέμ των φυσικών δικαιωμάτων του ανθρώπου.** Εδώ κυριαρχούν μόνο η **ελευθερία, η ισότητα, η ιδιοκτησία και ο Μπένθαμ.** Ελευθερία! Επειδή ο αγοραστής και ο πωλητής ενός εμπορεύματος, λ.χ. της εργατικής δύναμης, υποτάσσονται μόνο στην ελεύθερη θέλησή τους (...). Ισότητα! Επειδή σχετίζονται μεταξύ τους μόνο σαν κάτοχοι εμπορευμάτων και ανταλλάσσουν ισοδύναμο με ισοδύναμο. Ιδιοκτησία! Επειδή ο καθένας εξουσιάζει μόνο αυτό που είναι δικό του. Μπένθαμ! Επειδή ο καθένας νοιάζεται μόνο για τον εαυτό του (...). Έτσι (...) επιτελούν όλοι εξαιτίας μιας προκαθορισμένης αρμονίας των πραγμάτων, ή κάτω από τα κελεύσματα μιας παμπόνηρης πρόνοιας, μόνο το έργο του αμοιβαίου τους οφέλους, (...) του γενικού συμφέροντος» (Μαρξ 1978-α: 188-189).

VI. Η «λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση»: «πρέπει να αντιπαρατεθούν και να έρθουν σε επαφή» ο κάτοχος χρήματος και ο διπλά ελεύθερος προλετάριος

Η διαδικασία του κοινωνικού μετασχηματισμού που οδήγησε στο σχηματισμό και τη σταδιακή επικράτηση του κεφαλαιοκρατικού κοινωνικού συστήματος περιγράφεται από τον Μαρξ στο τελευταίο, 24^ο κεφάλαιο του 1^{ου} τόμου του *Κεφαλαίου* ως «πρωταρχική συσσώρευση» (ursprüngliche Akkumulation, που πλημελώς έχει μεταφραστεί στα αγγλικά ως “primitive accumulation”). Πρόκειται για μια συσσώρευση,

«που προηγείται από την κεφαλαιοκρατική συσσώρευση, μια συσσώρευση που δεν είναι το αποτέλεσμα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, αλλά η αφετηρία του [...] Όπως τα μέσα παραγωγής και τα μέσα συντήρησης, έτσι και **το χρήμα και το εμπόρευμα δεν είναι από μιας εξαρχής κεφάλαιο.** Χρειάζεται να μετατραπούν σε κεφάλαιο. Η μετατροπή όμως αυτή μπορεί να συντελεστεί μονάχα κάτω από ορισμένους όρους που συνοψίζονται στα παρακάτω: **πρέπει να αντιπαρατεθούν και να έρθουν σε επαφή δυο λογίων, πολύ διαφορετικοί ο ένας από τον άλλο, κάτοχοι εμπορευμάτων: από τη μία μεριά, κάτοχοι χρήματος, μέσω παραγωγής και μέσω συντήρησης, που σκοπός τους είναι ν’ αξιοποιήσουν το ποσό αξίας που κατέχουν, αγοράζοντας ξένη εργατική δύναμη από την άλλη, ελεύθεροι εργάτες, πωλητές της δικής τους εργατικής δύναμης, κι επομένως πωλητές εργασίας»** (Μαρξ 1978-α: 738 - 39).

Étienne Balibar (1965), Gilles Deleuze and Felix Guattari (1972), Louis Althusser (1982): **Η αστάθμητη συνάντηση που «έδεσε».**

«Η συνάντηση **θα μπορούσε να μην έχει λάβει χώρα**, με τους ελεύθερους εργάτες και το χρηματικό κεφάλαιο να υπάρχουν “κατ’ ουσίαν” δίπλα-δίπλα» (Deleuze and Guattari 1983: 225).

«Αντί να σκεφτόμαστε την τυχαιότητα σαν μορφή έκφρασης της αναγκαιότητας, ή μια εξαίρεση από αυτήν, πρέπει να σκεφτούμε την **αναγκαιότητα ως αυτό που κατέστη αναγκαίο από τη συνάντηση των τυχαιοτήτων**» (Althusser 2006: 261).

[«Θεωρούμε τη γένεση του καπιταλιστικού οικονομικού υποκειμένου [...] υπό το οπτική κάτι τυχαίου» (Sombart 1902: 398)]

Περιγράφοντας την πρωταρχική συσσώρευση, ο Μαρξ δίνει έμφαση στην **κρατική βία**, που επί αιώνες ασκήθηκε (και με διαφοροποιημένες μορφές ασκείται ακόμα) για την προλεταριοποίηση των εργαζομένων, με την απαλλοτρίωσή τους από τα μέσα παραγωγής που κατέχουν, για την ιδιοποίηση και μετατροπή προκαπιταλιστικού πλούτου σε κεφάλαιο, κλπ.

«Έτσι ο αγροτικός πληθυσμός, που με τη βία τον απαλλοτρίωσαν, τον κυνήγησαν και τον μετέτρεψαν σε αλήτες, υποτάχθηκε με τερατώδικους τρομοκρατικούς νόμους, με μαστιγώσεις, με στιγματισμούς και με βασανιστήρια σε μία **πειθαρχία τέτοια που απαιτεί το σύστημα της μισθωτής εργασίας**» (Μαρξ 1978-α: 762).

Εδώ χρειάζεται προσοχή: Όσα περιγράφει ο Μαρξ ως στρατηγική του (καπιταλιστικού) κράτους για την εγκαθίδρυση και διεύρυνση των καπιταλιστικών σχέσεων κυριαρχίας και εκμετάλλευσης, **έρχεται μετά την αστάθμητη συνάντηση που έδεσε**, μετά τη γένεση της κεφαλαιακής σχέσης (και του κράτους που αντιστοιχεί σε αυτό). **Αλλιώς θα επρόκειτο για ένα κυκλικό επιχείρημα**: Η ανάδυση του καπιταλισμού γίνεται δια του καπιταλισμού (του καπιταλιστικού κράτους).

Η απότομη επέκταση της παγκόσμιας αγοράς, ο πολλαπλασιασμός των κυκλοφορούντων εμπορευμάτων, ή άμιλλα ανάμεσα στα ευρωπαϊκά έθνη, για να γίνουν κύριοι των ασιατικών προϊόντων και των αμερικανικών θησαυρών, και το αποικιακό σύστημα συνέβαλαν ουσιαστικά στο σπάσιμο των φεουδαρχικών φραγμών στην παραγωγή. Ωστόσο, στην πρώτη του περίοδο, στην περίοδο της μανουφακτούρας, **ο σύγχρονος τρόπος παραγωγής αναπτύχθηκε μόνο εκεί, όπου οι όροι για την ανάπτυξή του είχαν δημιουργηθεί στη διάρκεια του μεσαίωνα [...]** Και αν στον 16ο και εν μέρει στον 17ο αιώνα η απότομη επέκταση του εμπορίου και η δημιουργία μιας καινούριας παγκόσμιας αγοράς άσκησαν αποφασιστική επίδραση στον αφανισμό του παλιού τρόπου παραγωγής και στην άνοδο του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, **αυτό έγινε αντίθετα πάνω στη βάση του δημιουργημένου πια κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής**» (Μαρξ 1978β: 421-422).

VII. Παρέκβαση: τρεις (αναγκαστικά αξιωματικές) κριτικές

1) Με δεδομένα όλα τα προηγούμενα, έχει μικρό νόημα να αναγγέλλει κανείς τη γέννηση του καπιταλισμού στην ύπαιθρο της Αγγλίας του τέλους του 16ου ή τον 17ο αιώνα, με επιχείρημα το πότε ένα μεγάλο τμήμα των αγροτών έγιναν μισθωτοί, όπως κάνει η θεωρητική παράδοση που ξεκίνησε από τον μαρξιστή καθηγητή του Cambridge **Maurice Dobb** τη δεκαετία του 1950 και συνεχίστηκε από πολλούς άλλους, με διασημότερους ίσως τους Robert Brenner και Ellen Meiskins-Wood.

Ένδειξη μάλιστα της αμηχανίας αυτής της προσέγγισης είναι:

(α) Αφενός ότι αναγκάζεται (για να δικαιολογήσει τη θέση της) να ταυτίσει το «εμπορικό κεφάλαιο» με τη φεουδαρχία υποστηρίζοντας **«τη φεουδαλική προέλευση των πόλεων καθώς επίσης και τον οργανικό ρόλο του εμπορικού κεφαλαίου μέσα στο φεουδαλικό τρόπο παραγωγής»** (Τζων Μέρινγκτον σε Ντομπ κ.ά. *Η μετάβαση από τον φεουδαλισμό στον καπιταλισμό*: 252),

(β) και αφετέρου αναγκάζεται να εφεύρει έναν «μικρής κλίμακας (petty) τρόπο παραγωγής», ο οποίος υποτίθεται ότι επί δύο αιώνες παρεμβλήθηκε μεταξύ φεουδαρχίας και καπιταλισμού:

«Ένα διάστημα έπρεπε να μεσολαβήσει κατά τη διάρκεια του οποίου ο τρόπος μικρής παραγωγής, ο οποίος ήταν η κληρονομιά της φεουδαλικής κοινωνίας, ως ένα βαθμό συντρίφτηκε ή διαφορετικά υποτάχτηκε στο κεφάλαιο» (Dobb, Maurice 1975 *Studies in the Development of Capitalism*. New York: International Publishers: 181).

«Από τον τρόπο μικρής παραγωγής [...] γεννιέται ο καπιταλισμός» (Ντομπ σε Ντομπ κ.ά., όπ.π.: 87).

2) Εξίσου αμήχανη είναι και η προσέγγιση ότι ο καπιταλισμός προέκυψε από την **«εγκράτεια»** κάποιων ορθολογικών ατόμων (όπως υποστηρίζει ο οικονομολόγος Nassau Senior 1790-1864) ή την παραλλαγή της, ότι η «εγκράτεια», αποτέλεσε τη βάση βάση του «πνεύματος του καπιταλισμού» διαδόθηκε-εμπεδώθηκε από τον Καλβινισμό (Max Weber, 1864-1920). Η εγκράτεια είναι ίδιον του καταστηματούχου, όχι του καπιταλιστή, που οι δουλειές του απαιτούν να επιδεικνύει την οικονομική του επιφάνεια, με την πολυτελή σπατάλη του.

Άλλωστε, η θέση ότι η «καλβινιστική εγκράτεια» μετά τη Μεταρρύθμιση δημιούργησε τον καπιταλισμό είναι τόσο αδύναμη που ο ίδιος ο **Βέμπερ** υποχρεώνεται να διακρίνει ανάμεσα στον «σύγχρονο καπιταλισμό» (μετά τη Μεταρρύθμιση), και τον αείποτε υπάρχοντα παραδοσιακό ή αρχαίο καπιταλισμό:

«Η έννοια “πνεύμα του καπιταλισμού” χρησιμοποιείται εδώ με αυτό το ειδικό νόημα, είναι το πνεύμα του σύγχρονου καπιταλισμού. [...] **Καπιταλισμός υπήρχε και στην Κίνα, τις Ινδίες, τη Βαβυλώνα, την κλασική αρχαιότητα και τον Μεσαίωνα**» (Max Weber 2010 *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*: 42-43).

«Καπιταλισμός και καπιταλιστικές επιχειρήσεις [...] υπήρξαν σε όλες τις πολιτισμένες χώρες της γης [...] Στην Κίνα, τις Ινδίες, τη Βαβυλώνα, την Αίγυπτο, στις μεσογειακές χώρες των κλασικών χρόνων [...]» (όπ.π.: 18-19).

3) Είναι αυθαίρετη η υπόθεση ότι ο («αρχαίος») καπιταλισμός προέκυψε από την «εγωιστική φύση» του ανθρώπινου χαρακτήρα. Το βέλος αιτίου-αποτελέσματος είναι αντίστροφο. Δεν δημιουργεί ο «έμφυτος ανθρώπινος χαρακτήρας» τις κοινωνικές σχέσεις. Οι εκάστοτε κυρίαρχες κοινωνικές σχέσεις διαμορφώνουν τη συνείδηση και συμπεριφορά των ανθρώπων.

«Αυτό το σύνολο των παραγωγικών δυνάμεων, κεφαλαίων και κοινωνικών μορφών επικοινωνίας, τις οποίες κάθε υποκείμενο και κάθε γενιά βρίσκει ως κάτι δεδομένο, είναι η πραγματική αιτία γι' αυτό, το οποίο οι φιλόσοφοι έχουν παρουσιάσει ως “ουσία” και “φύση του ανθρώπου”» (Μαρξ-Ενγκελς *Η Γερμανική Ιδεολογία*, ΜΕW 3: 38).

VIII. Ο «κάτοχος χρήματος». Προκαπιταλιστικοί «επιχειρηματικοί» τρόποι παραγωγής

«Ο μεσαίωνας όμως άφησε κληρονομιά δυο διαφορετικές μορφές του κεφαλαίου, που ωριμάζουν στους πιο διαφορετικούς κοινωνικοοικονομικούς σχηματισμούς και που **πριν από την εποχή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής** θεωρούνται κεφάλαιο *quand meme* [παρ' όλα αυτά] – το τοκογλυφικό και το εμπορικό κεφάλαιο» (Μαρξ 1978α: 774).

«Αυτό που μετατρέπεται σε κεφάλαιο με την κυριολεκτική έννοια, βιομηχανικό κεφάλαιο, είναι η **κινητή – χρηματική – περιουσία** που συσσωρεύεται με την τοκογλυφία – ιδιαίτερα αυτήν που ασκείται και **ενάντια στη γαιοκτησία** – και τα εμπορικά κέρδη. [...] δεν εμφανίζονται οι ίδιες σαν μορφές του κεφαλαίου, αλλά σαν προηγούμενες περιουσιακές μορφές, σαν προϋποθέσεις για το κεφάλαιο. [...] **Ώστε ο σχηματισμός του κεφαλαίου δεν ξεκινά από τη γαιοκτησία [...] αλλά από την περιουσία των εμπόρων και των τοκογλύφων**» (*Grundrisse*: 380-381).

Σε διαφορετικές προκαπιταλιστικές κοινωνίες, εντοπίζουμε σε συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους, δύο ιδιαίτερους, μη κυρίαρχους τρόπους παραγωγής, που θα μπορούσαν να αποκληθούν:

- (α) επιχειρηματικός-δουλοκτητικός τρόπος παραγωγής,
- (β) συμβολαιακός επιχειρηματικός τρόπος παραγωγής.

Και οι δύο αυτοί τρόποι παραγωγής λειτουργούν με βάση το κύκλωμα:

$$X \rightarrow E - [Π] - E' \rightarrow (X + \Delta X)$$

Στην περίπτωση (α) οι εργαζόμενοι που χρησιμοποιεί το αφεντικό που διευθύνει την παραγωγική διαδικασία είναι δούλοι, ενώ στην περίπτωση (β) είναι ελεύθεροι οι οποίοι αφενός πληρώνονται (i) με ένα μισθό (που κατά κανόνα δεν επαρκεί για τις βιοτικές τους ανάγκες), ο οποίος συμπληρώνεται (ii) με μια αμοιβή από τη συμμετοχή στα «κέρδη της επιχειρηματικής διαδικασίας». Το αφεντικό και οι υπαγόμενοι σε αυτόν εργαζόμενοι διατηρούν δηλαδή και μια σχέση «συντροφίας», κοινοπραξίας ή συνεταιρισμού (*societas*, «κοινωνία», *commenda* κλπ.).

Ο Μαρξ περιγράφει ως εξής τον επιχειρηματικό-δουλοκτητικό τρόπο παραγωγής, διαφοροποιώντας τον ταυτόχρονα από τον κλασικό («πατριαρχικό» μη-επιχειρηματικό δουλοκτητικό τρόπο παραγωγής):

«Σε όλους τους κοινωνικούς σχηματισμούς, στους οποίους η δουλοκτητική οικονομία (**όχι η πατριαρχική**, αλλά όπως διαμορφώθηκε αργότερα στην Ελλάδα και στη Ρώμη), υπάρχει σαν μέσο πλουτισμού, όπου λοιπόν **το χρήμα είναι μέσο ιδιοποίησης ξένης εργασίας με την αγορά δούλων, γης, κλπ.**, το χρήμα, ακριβώς γιατί μπορεί να επενδυθεί με αυτόν τον τρόπο, μπορεί να αξιοποιηθεί σαν κεφάλαιο, **γίνεται τοκοφόρο**» (Μαρξ 1978β: 742).

Ο **επιχειρηματικός-δουλοκτητικός τρόπος παραγωγής δεν εξαφανίστηκε ποτέ, υπάρχει μέχρι και σήμερα**. Από τη γέννησή του, ο προκαπιταλιστικός τρόπος παραγωγής βρίσκει στήριγμα στον επιχειρηματικό-δουλοκτητικό τρόπο παραγωγής. Ιδίως κατά τα

αρχικά ιστορικά στάδια κυριαρχίας του ΚΤΠ όταν η μισθιακή σχέση δεν έχει πλήρως εμπεδωθεί (οργανωμένο ευρωπαϊκό δουλεμπόριο αρχικά στη Μεσόγειο: Βενετία-Γένοβα, κυρίως από τον 14^ο -15^ο αιώνα και κατόπιν στον Ατλαντικό: Βρετανία, ΗΠΑ, Λατινική Αμερική 16^{ος} - 19^{ος} αιώνας).

«Εδουάρδος Στ΄: Ένας νόμος του πρώτου έτους της βασιλείας του, 1547, ορίζει πως, **αν κάποιος αρνιέται να εργαστεί, πρέπει να δίνεται σκλάβος στο πρόσωπο που τον κατάγγειλε σαν αργόσχολο.** Ό αφέντης πρέπει να τρέφει τό σκλάβο του με ψωμί και νερό, με αδύνατα ποτά και μέ ό,τι απορίμματα κρεάτων κρίνει αυτός κατάλληλα. [...] **Αν ο σκλάβος λείψει 15 μέρες, πρέπει να καταδικαστεί σε ισόβια σκλαβιά** και με πυρακτωμένο σίδερο να χαραχτεί στο μέτωπο ή στο μάγουλό του το γράμμα “S”, αν φύγει για τρίτη φορά, εκτελείται σαν ένοχος εσχάτης προδοσίας. [...] Ο καθέννας έχει το δικαίωμα να παίρνει τα παιδιά των αλητών και να τα χρησιμοποιεί σαν μαθητευόμενους, τους νέους ως 24 χρονών και τα κορίτσια ως 20. Αν δραπετεύσουν, υποχρεώνονται ως αυτή την ηλικία να είναι σκλάβοι των μαστόρων τους που έχουν το δικαίωμα να τους αλυσοδένουν, να τους μαστιγώνουν κλπ. κατά βούληση. **Κάθε μάστορας έχει το δικαίωμα να περνάει ένα σιδερένιο χαλκά στο λαιμό, στα χέρια ή στα πόδια του σκλάβου του,** για να μπορεί να τον γνωρίζει πιο εύκολα και για να τον κρατάει πιο σίγουρα».

Ο καπιταλισμός δεν είναι το βασίλειο της «ελευθερίας». Είναι ένα κοινωνικό σύστημα στο οποίο ο άμεσος εξαναγκασμός που εγγυάται την οικονομική εκμετάλλευση των κυβερνώμενων από τους κυβερνώντες έχει ενσωματωθεί στην ίδια την οικονομική σχέση. Η «ελευθερία» δεν είναι τίποτε άλλο παρά η μορφή εμφάνισης ενός ιστορικός ειδικού (του καπιταλιστικού!) συστήματος κυριαρχίας και εκμετάλλευσης.

«Δεν φτάνει που οι όροι της εργασίας εμφανίζονται στον ένα πόλο σαν κεφάλαιο, ενώ στον αντίθετο πόλο υπάρχουν μόνο άνθρωποι που δεν έχουν τίποτα να πουλήσουν εκτός από την εργατική τους δύναμη. Δεν φτάνει ακόμα που εξαναγκάζονται άνθρωποι να πουλούν θεληματικά τον εαυτό τους. **Στην παραπέρα πορεία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής αναπτύσσεται μια εργατική τάξη, που από αγωγή, παράδοση και συνήθεια αναγνωρίζει σαν αυτονόητους φυσικούς νόμους τις απαιτήσεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής»** (Μαρξ 1978α: 762).

IX. Η περίπτωση της Βενετίας

Ο Μαρξ εξετάζοντας τη βρετανική περίπτωση, τοποθετεί χρονικά την ιστορική περίοδο της «πρωταρχικής συσσώρευσης» (της «αστάθμητης συνάντησης που έδεσε») ως εξής:

«Το προανάκρουσμα της ανατροπής, που δημιούργησε τη βάση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, παίχτηκε στο τελευταίο τρίτο του 15ου και στις πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα. Με τη διάλυση των ακολουθιών των φεουδαρχών [...] εκσφενδονίστηκαν στην αγορά εργασίας μία μάζα προγραμμαμένοι προλετάριοι. Αν και η βασιλική εξουσία, που κι η ίδια ήταν προϊόν της αστικής ανάπτυξης, στην τάση της προς την απόλυτη κυριαρχία επιτάχυνε τη βίαιη διάλυση αυτών των ακολουθιών, δεν ήταν η μόνη αιτία αυτής της διάλυσης. [...] Την παλιά φεουδαρχική αριστοκρατία την είχαν καταβροχθίσει οι μεγάλοι φεουδαρχικοί πόλεμοι, ενώ η καινούργια ήταν τέκνο της

εποχής της, για την οποία το χρήμα είναι η εξουσία όλων των εξουσιών» (Μαρξ 1978-α: 742-743).

Ενώ σε κάθε γεωγραφική περιοχή της Ευρώπης η πρωταρχική συσσώρευση έχει τα δικά της ιδιαίτερα χαρακτηριστικά,

«στην Ιταλία, όπου η κεφαλαιοκρατική παραγωγή αναπτύχθηκε νωρίτερα από αλλού, συντελέστηκε νωρίτερα και η διάλυση των σχέσεων δουλοπαροικίας. Στη χώρα αυτή ο δουλοπάροικος χειραφετήθηκε προτού εξασφαλίσει κάποιο δικαίωμα χρησικτησίας στη γη. Γι' αυτό η χειραφέτησή του τον μετέτρεψε αμέσως σε προγραμμαμένο προλετάριο, που επιπλέον βρήκε έτοιμα τα καινούργια αφεντικά στις πόλεις [...].» (Μαρξ 1978-α: 741).

Και παρακάτω, στον 1ο τόμο του *Κεφαλαίου*:

«τις πρώτες αρχές της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής τις βρίσκουμε κιόλας σποραδικά στο 14^ο και 15^ο αιώνα σε μερικές πόλεις της Μεσογείου» (Μαρξ 1978-α: 740).

Το συμπέρασμα αυτό συμπίπτει με τη δική μου ανάλυση για την (αστάθμητη) γένεση του καπιταλισμού στο κράτος της Βενετίας στα τέλη του 14ου αιώνα.

Σύντομα ιστορικά στοιχεία

Μετά την κατάρρευση της δυτικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας τον 5^ο αιώνα (εισβολή Γότθων, Ούνων, τον 6^ο & 7^ο αιώνα Λομβαρδών) μεγάλο τμήμα της βόρειας ιταλικής χερσονήσου παραμένει βυζαντινή επικράτεια.

Εξαρχάτο (αυξημένη ανεξαρτησία από κεντρική εξουσία) **της Ραβέννας.**

Το 730 «Εικονοκλασία» (Λέων ΙΙΙ).

Το 751 η Ραβέννα στους Λομβαρδούς. Η Βενετία παραμένει βυζαντινή, εκλέγει πλέον τον δικό της Δούκα (Δόγη). Μετά το 787 (τέλος εικονοκλασίας) οι σχέσεις με την Κωνσταντινούπολη γίνονται πολύ στενές.

Το 800 ο Πάπας στέφει τον Καρλομάγνο Αυτοκράτορα της «Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας». Φεουδαρχία.

Η Βενετία παραμένει «βυζαντινή», με εκ των πραγμάτων χαλαρή σύνδεση με την κεντρική εξουσία.

Ντε φάκτο σταδιακή ανεξαρτητοποίηση και στροφή στις «θαλάσσιες επιχειρήσεις»: **Δουλεμπόριο με εξαγωγή δούλων στην Κωνσταντινούπολη, πειρατεία, προστασία βυζαντινών περιοχών Δαλματίας κλπ. από πειρατές και εισβολείς (Λομβαρδούς, Άραβες, Νορμανδούς, κλπ.), εμπόριο αλατιού και ξυλείας, βασικός εμπορικός κόμβος για διακίνηση εξελεγμένων-πολυτελών βυζαντινών εμπορευμάτων στη Δύση έναντι πολύτιμων μετάλλων που έρχονται από τη Δύση.**

Το 879 στον Δόγη απονέμεται ο τίτλος του Πρωτοσπαθάρη. Μετά το 1082 ονομάζεται Πρωτοσέβαστος και ο Πατριάρχης της Βενετίας Υπέρτιμος. Και οι δύο τίτλοι συνοδεύονται από ετήσιο μισθό.

Το 992 εκδίδεται το 1^ο Χρυσόβουλο του βυζαντινού Αυτοκράτορα που παραχωρεί εμπορικά και φορολογικά προνόμια στη Βενετία εντός της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ντε γιούρε αναγνώριση ανεξαρτησίας Βενετίας.

Το 1108 οι Βενετοί εκδιώκουν τους Νορμανδούς από το Δυρράχιο, αποκαθιστώντας τη βυζαντινή κυριαρχία.

Αρχικά «Βασίλισσα της Αδριατικής». Από τον 12^ο αιώνα κύρια εμπορική δύναμη στη Μεσόγειο μαζί με Βυζάντιο, Πίζα και Γένοβα. Στα τέλη του 12^{ου} αιώνα ο πληθυσμός της Βενετίας και των υπαγόμενων σε αυτήν οικισμών είναι γύρω στις 100.000. 160.000 το 1300.

«Οι Βενετοί φάνταζαν παράδοξοι σε μια σχεδόν εξ ολοκλήρου αγροτική Ευρώπη, επειδή δεν σπέρναν ούτε θέριζαν. Αποκτούσαν την τροφή τους σε αντάλλαγμα για υπηρεσίες μεταφορών και αλάτι» (Lane, F. C. 1973 *Venice, A Maritime Republic*: 305).

Ανταγωνισμοί για μεσογειακό εμπόριο Βενετίας - Πίζας -Γένοβας με όλα τα μέσα. Πρώτη ναυμαχία Βενετίας - Πίζας στα νερά της Ρόδου το 1099. Βυζαντινή πολιτική του «διαίρει και βασίλευε»: Από το 992 μέχρι το 1204 οι βυζαντινοί αυτοκράτορες εξέδωσαν 10 χρυσόβουλα προνομίων (έναντι συμμαχίας) υπέρ της Βενετίας, 5 υπέρ της Γένοβας και 3 υπέρ της Πίζας. Ευάριθμες κοινότητες Βενετών, Γενοβέζων και Πιζάνων εγκαταστάθηκαν στην Κωνσταντινούπολη.

Μετά την 1^η Σταυροφορία (1096-1099), οι σχέσεις Βενετίας - Βυζαντίου χαρακτηρίζονται από εναλλασσόμενες φάσεις σύγκρουσης - συμμαχίας. Καταλυτική σύγκρουση η 4^η Σταυροφορία, που οδήγησε (μέσα από αλληπάλληλες συμπτώσεις και τυχαιότητες) στην κατάληψη της Κωνσταντινούπολης.

Μετά το 1204, οι αρχές της Βενετίας τιθασεύουν τη «φεουδαρχική τάση» που ακολουθεί το διαμοιρασμό των βυζαντινών εδαφών και εγκαθιδρύουν μια αποικιακή-συννομοσπονδιακή επικράτεια: **Κρήτη-Εύβοια-Μεθώνη-Κορώνη-Ιόνια Νησιά**. Το 1261 ο Μιχαήλ VIII καταλαμβάνει την Κωνσταντινούπολη και αποκαθιστά τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, με τη βοήθεια των Γενουατών, τους οποίους αφορίζει ο Πάπας Ιννοκέντιος III.

Το 1284 η Πίζα καταλαμβάνεται και λεηλατείται από τη Γένοβα. Έκτοτε παροξύνεται ο ανταγωνισμός (και οι πόλεμοι) μεταξύ Βενετίας και Γένοβας. Ήδη από το 1262 (με το ξέσπασμα του 1^{ου} βενετο-γενουατικού Πολέμου), για να ανταποκριθεί στις πολεμικές της ανάγκες, η Βενετία εγκαινιάζει την καταγραφή των περιουσιών και τον αναγκαστικό δανεισμό προς το κράτος εκ μέρους των εύπορων και πλούσιων κατοίκων της.

Τα «οικονομικά του πολέμου» και το πέρασμα στον καπιταλισμό

Καίτοι μη αγροτική, εκχρηματισμένη, με διαδεδομένη τη μισθιακή σχέση, με ένα κράτος που διοικείτο από μια κάστα «κατόχων χρήματος» (εφοπλιστές, εμπόρους, βιοτέχνες), με παγιωμένη παράλληλα την «ισότητα απέναντι στον νόμο» στη βάση του ρωμαϊκού δικαίου, με μηχανισμούς φιλανθρωπίας και προστασίας που εξασφάλιζαν την τροφή και τη συναίνεση των φτωχών, **η Βενετία δεν αποτελούσε μέχρι τα τέλη του 14^{ου} αιώνα ένα καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό.**

Οι καταστηματάρχες, τεχνίτες, ναύτες και χειρώνακτες αποτελούσαν το 90% του πληθυσμού και μεγάλο μέρος από τις τρεις τελευταίες κατηγορίες αμείβονταν με μισθό. Εντούτοις, εξακολουθούσαν να έχουν πρόσβαση στην κατοχή των μέσων παραγωγής, **ήταν τρόπος τινά (και) συνεταίροι με τα αφεντικά τους**. Ακόμα και οι κωπηλάτες ήταν «έμποροι» (κουβαλούσαν δικά τους εμπορεύματα προς πώληση) και συμμετείχαν στα κέρδη της επιχείρησης. Οι μισθωτοί τεχνίτες ήταν επίσης αφεντικά των μαθητευόμενων αλλά και των δούλων και υπηρετών τους. Πέραν των πλοίων, το μέγεθος των επιχειρήσεων παρέμενε μικρό.

Ο ελεύθερος από περιουσία προλετάριος δεν είχε ακόμα «παραχθεί». Οι κυρίαρχοι τρόποι παραγωγής στον βενετικό κοινωνικό σχηματισμό ήταν ο συμβολαιοακός επιχειρηματικός τρόπος παραγωγής (που ήταν και ο κυρίαρχος), η απλή εμπορευματική

παραγωγή, ο μικροεπιχειρηματικός «υβριδικός τρόπος παραγωγής» και ο επιχειρηματικός δουλκτητικός τρόπος παραγωγής.

Τα πράγματα αλλάζουν μετά την επιδημία πανούκλας του 1347-48 η οποία περιόρισε τον πληθυσμό της Βενετίας κατά 50% (στις 80.000) και τους καταστροφικούς πολέμους εναντίον της Γένοβας, ιδίως τον «Πόλεμο της Chioggia» (4^{ος} βενετο-γενουατικός πόλεμος 1377-81), κατά τον οποίο η Βενετία λίγο έλειψε να καταληφθεί από τους Γενοβέζους.

Κατά τη διάρκεια των πολέμων της περιόδου, η κυρίαρχη τάξη, οργανωμένη στο κράτος, παρεμβαίνει με τρόπους που οδηγούν στον μετασχηματισμό των κοινωνικών σχέσεων σε καπιταλιστική κατεύθυνση. Την περίοδο αυτή οι βασικές οικονομικές μονάδες βρίσκονται ή περιέρχονται σε κρατικό έλεγχο. Κρατικοποιείται ο στόλος (που ανάλογα με τη συγκυρία λειτουργεί ως πολεμικός ή/και εμπορικός) και ιδρύονται τεράστιες για την εποχή μανουφακτούρες υπό συγκεντρωτική-ιεραρχική διεύθυνση που συνδέονται με τον πόλεμο και ευρύτερα την κρατική ασφάλεια.

Το δημόσιο χρέος εκτινάσσεται, η «κερδοσκοπία» στη δευτερογενή αγορά ομολόγων εντείνεται, αναπτύσσονται ποικίλα σχήματα ιδιωτικού δανεισμού, τραπεζικές και ασφαλιστικές τεχνικές. Δημιουργούνται μετοχικές εταιρίες κατά τον τύπο της *maona* (εταιρία μετόχων, η οποία ασκεί ταυτόχρονα λειτουργίες πολιτικής κυριαρχίας – πρότυπο που υιοθετήθηκε ένα αιώνα και πλέον αργότερα από την Αγγλική – και την Ολλανδική – Εταιρία Ανατολικών Ινδιών).

Πιο συγκεκριμένα, κατά τα τέλη του δέκατου τέταρτου αιώνα, οι κρίσιμοι μετασχηματισμοί της βενετσιάνικης κοινωνίας, αφορούσαν στα ακόλουθα:

(α) Προλεταριοποίηση των ναυτών και όλων των άλλων εργαζομένων που αμείβονταν, πέρα από τον μισθό, ως «συνεταίροι» των οικονομικών επιχειρήσεων. Κατάργηση-εξαφάνιση των «συντροφικών» σχημάτων αμοιβής και συμμετοχής, συμπίεση των μισθών (μοναδικής πλέον πηγής εισοδήματος) των μη διευθυντικά εργαζόμενων.

(β) Γιγάντωση της *Arsenale* (κρατικό ναυπηγείο-ναύσταθμος) με αρκετές εκατοντάδες εργαζόμενους (αρκετές χιλιάδες ένα αιώνα αργότερα), της *Tana* (κρατική μανουφακτούρα κατασκευής σκοινιών για τα πλοία) και της *Zecca* (νομισματοκοπείου). Ιδιωτικές καπιταλιστικές μανουφακτούρες σε πολλούς κλάδους.

(γ) Με τη χρηματοπιστωτική κρίση του 1381 περιουσίες αλλάζουν χέρια και δημιουργούνται νέα εργαλεία. «**Η Βενετία [...] έγινε το μεγάλο χρηματοπιστωτικό εργαστήριο της Ευρώπης. Δεν είναι τυχαίο ότι ο πιο διάσημος δανειστής στη δυτική λογοτεχνία είχε τη βάση του στη Βενετία**» (Ferguson Niall 2008 *The Ascent of Money: A Financial History of the World*: 33).

Ήδη το 1320 ο Δάντης, εντυπωσιασμένος από το μέγεθός της *Arsenale*, την παρομοιάζει την κόλαση: «**Καθώς δε εις τον ναύσταθμον των Βενετών κοχλάζει**

κατ' εποχάς χειμερινάς η πίσσα η γλοιώδης,

ιν' αύθις τα διάβροχα πισσαλφαστώσουν πλοία [...]

ο μεν την πύραν, άλλος δε σφυροκοπεί την πρύμνην

εκείνος κώπας τεχνουργεί, κι αυτός σχοινία πλέκει

ακάτιον κι αρτέμωνα ο άλλος αναρράπτει»

(*Θεία Κωμωδία*, μετάφτ. Γ.Ε. Αντωνιάδου, 1881: 101).

X. Μια «αρχαιολογία του μέλλοντος»;

Μέχρι το 1797 που υποτάχθηκε στο στρατό του Ναπολέοντα, η Βενετία παρέμεινε ένας καπιταλιστικός κοινωνικός σχηματισμός, η επικράτεια του οποίου επεκτεινόταν τόσο δυτικά, στην ιταλική χερσόνησο, όσο και ανατολικά, στο Αιγαίο. Αυτό που για τους Ιταλούς (και άλλους) ιστορικούς της εποχής του εθνικισμού (δηλαδή από τον 19^ο αιώνα μέχρι σήμερα)

μοιάζει «αναχρονιστικό» (ο αεθνικός, πολυπολιτισμικός και πολυγλωσσικός χαρακτήρας του πληθυσμού της Βενετίας - αλλά και των αποικιών της), μοιάζει σήμερα σαν μια «επιστροφή στο μέλλον». Μορφές διακυβέρνησης πέραν των εθνικών πολιτικών, πέρα από την εθνική ρητορική, πέρα από την εθνική συνοχή ή την εθνική εδαφικοποίηση. Με άλλα λόγια, μορφές διακυβέρνησης που βασίζονται σε τεχνολογίες εξουσίας οι οποίες στηρίζονται αφενός στην κρατική ισχύ και αφετέρου σε (διεθνοποιημένες) χρηματικές και πιστωτικές διαδικασίες και συλλογικά πρότυπα που αναπαρίστανται με στατιστικούς όρους.